

Retorische vragen in Job

Retorische vragen komen in de bijbelse teksten veel voor. Dit artikel bespreekt hoe er in de *Bijbel in Gewone Taal* wordt omgegaan met dit verschijnsel aan de hand van voorbeelden uit het boek Job.

Retorische vragen in de Bijbel

De retorische vraag is een stijlmiddel dat in de hele Bijbel vaak wordt gebruikt. Een van de bekendste retorische vragen staat in Romeinen 8:31: 'Als God vóór ons is, wie kan dan tegen ons zijn?' Paulus vraagt de lezers van de brief aan de Romeinen niet als antwoord een naam van een tegenstander te noemen. Hij wil met de retorische vraag als stijlmiddel slechts heel sterk benadrukken dat niets of niemand het leven met God teniet zal kunnen doen. Hetzelfde stijlmiddel past Paulus ook toe in Romeinen 8:33-34: 'Wie zal Gods uitverkorenen aanklagen?' en 'Wie zal hen veroordelen?' Het zijn geen vragen om nieuwe informatie, want zowel Paulus als de lezers van de brief weten het antwoord al: niemand.

Een bekend tekstgedeelte in vraagvorm in het Oude Testament is Amos 3:3-8. De profeet Amos dient zijn hoorders die zijn onheilsprediking niet op prijs stellen, van repliek door aan hen zeven vragen voor te leggen waarvan een aantal een algemeen geldende waarheid betreft. Amos daagt zo zijn hoorders niet uit om nieuwe informatie te geven. Met de retorische vraag als bijzonder stijlmiddel wil de profeet hun aandacht vasthouden, de spanning in zijn betoog opvoeren en hen een niet te missen conclusie laten trekken. Een selectie uit Amos 3:3-8 (NBV):

- 3 Gaan er ooit twee samen op weg zonder bij elkaar te zijn gekomen? (...)
- 5 Duikt ooit een vogel in een klapnet neer als het aas ontbreekt? (...)
- 7-8 Zo doet God, de HEER, niets zonder dat hij zijn plan heeft onthuld aan zijn dienaren, de profeten.
God, de HEER, heeft gesproken – wie zou er niet profeteren?

Amos wijst erop dat alles wat er gebeurt, een oorzaak heeft, en hij kiest zijn voorbeelden daarbij zo dat zijn hoorders het zonder aarzelen met hem eens kunnen zijn. Het is natuurlijk vanzelfsprekend dat als twee mensen samen ergens naar toe gaan, zij eerder op de dag elkaar hebben ontmoet op een afgesproken plaats. En als een vogel in de val van een vogelvanger duikt, komt dat uiteraard doordat het dier door het lokaas is aangetrokken (Amos 3:5). De hoorders van Amos kunnen eigenlijk niet anders dan de wetmatigheid van oorzaak en gevolg in de genoemde gevallen erkennen. En dan zullen ze Amos ook moeten bijvallen als hij in Amos 3:7-8 stelt dat God hem opdracht heeft gegeven (oorzaak) om aan Israël onheil te verkondigen (gevolg). Ook daar gebruikt de profeet de retorische vraag als middel om een evidente waarheid te beklemtonen.

Retorische vragen in Job

In het boek Job komt de retorische vraag vaak voor, niet alleen in de narratieve gedeelten (1:1-2:13 en 42:7-17), maar vooral in het poëtische deel (3:1-42:6). In 40:25-31 staan zeven verzen met retorische vragen, die alle wijzen op iets dat onmogelijk is. De hoge frequentie van retorische vragen is opvallend in 38:1-39:12. In dat gedeelte staan zo'n veertig retorische vragen die alle met 'Natuurlijk niet' of met 'Ik zeker niet' moeten worden beantwoord. En wanneer Job en zijn vrienden

het tegen elkaar opnemen, gebruiken ze graag de retorische vraag: zie bijvoorbeeld 4:2; 4:6-7; 4:17; 5:1; 6:5-6; 6:30; 7:1; 7:12; 8:2-3; 9:2; 9:12; 11:2-3; 15:2-3; 22:2-4. Met dat stijlmiddel wordt de aandacht van de gesprekspartner getrokken en daagt de ene spreker de andere uit om na te denken over kwesties die Jobs situatie direct raken.

Retorische vragen in de BGT?

De BGT wil een toegankelijke vertaling van de Bijbel zijn. De teksten moeten vooral helder zijn geformuleerd en eenduidig te interpreteren zijn. Daarbij kunnen retorische vragen problemen opleveren.

Een retorische vraag is een bijzondere soort mededelende zin. De spreker gebruikt de vragende vorm, niet vanwege de behoefte om informatie te verkrijgen, maar om op een indirecte manier iets nadrukkelijk te poneren. In de vragende vorm zijn allerlei verbanden en verwijzingen verondersteld die niet expliciet in woorden worden uitgedrukt. Voor een juist begrip van retorische vragen moet de lezer dan ook over bepaalde vaardigheden en de juiste achtergrondkennis beschikken. De lezer moet in het algemeen in staat zijn om diverse literaire technieken en structuren in teksten op een zinvolle wijze te interpreteren. Hij moet onderscheiden welke vragen als retorische vragen geïnterpreteerd moeten worden. Verder moet hij in staat zijn om diverse geïmpliceerde noties expliciet te maken.

Voor geoefende lezers hoeft de retorische vraag geen groot probleem te zijn, zeker niet wanneer de context voldoende aanwijzingen geeft om de vraag goed te interpreteren. Maar als de context daarvoor onvoldoende steun biedt, dan zal de vertaler moeten helpen en de bedoeling van de tekst inzichtelijk moeten maken.

Hieronder volgt een bespreking van een aantal passages in het boek Job waar de retorische vraag is gebruikt.

Job 1:9-10

De eerste retorische vraag van het boek Job staat in 1:9. De Heer heeft Satan erop gewezen dat Job een uniek persoon op aarde is: 'hij is rechtschapen en onberispelijk, hij heeft ontzag voor God en mijdt het kwaad.' Satan reageert daarop in 1:9-10 met 'Zou Job werkelijk zonder reden zoveel ontzag voor God hebben?'

Het gebruik van de retorische vraag heeft een belangrijk effect. Satan kan niet ontkennen dat Job een voorbeeldig mens is. Maar hij is listig en gebruikt de gelegenheid die God hem geeft, om de vrome Job voor te stellen als iemand met een slecht karakter, iemand die vooral handelt uit berekening. Satan insinueert dat Job alleen maar trouw is aan God omdat hij daar veel voordeel van heeft.

In de BGT wordt in 1:9-10 de vragende vorm vermeden omdat die de lezer op het verkeerde been kan zetten. Want niet een mogelijk antwoord is van belang, maar wat de spreker wil suggereren. Het antwoord van Satan heeft een ironische ondertoon: 'Ja, natuurlijk heeft Job eerbied voor u. Want u beschermt Job. En u beschermt ook zijn familie en al zijn bezit. U zorgt ervoor dat het heel goed met hem gaat. En hij krijgt steeds meer vee!'

Job 2:10

In Job 2:9-10 staat de scène met het gesprek tussen Job en zijn vrouw. Als het lichaam van Job van voetzool tot kruin met kwaadaardige zweren is bedekt en Job zich met een potscherf krabt, zegt zijn vrouw tegen hem: 'Waarom blijf je zo onberispelijk? Vervloek God toch en sterf.' Maar dat weigert Job. Hij wil zijn houding tegenover God niet veranderen: 'Al het goede aanvaarden we van God, zouden we dan het kwade niet aanvaarden?'

Volgens Job is zijn trouw aan God niet in het geding, nu hem de ene na de andere ramp is overkomen. Job lijkt er op te vertrouwen dat God weet wat hij doet en hij verandert zijn theologische standpunt niet: hij accepteert als vanzelfsprekend alles wat God hem toebedeelt (zie ook Job 1:21). Bij de stelligheid waarmee Job spreekt, past in gewone taal niet de vragende vorm, omdat die ook twijfel

kan oproepen. In de BGT wordt Jobs antwoord weergegeven als een rotsvaste overtuiging: 'Het goede krijgen we van God, het slechte ook!'

Job 4:6-7

In zijn eerste redevoering (Job 4-5) probeert Elifaz zijn vriend Job te overtuigen van de (traditionele) gedachte dat lijden gezien moet worden als een straf van God voor wat iemand bewust of onbewust verkeerd heeft gedaan en dat lijden zeker zin heeft voor wie dat op de juiste wijze weet te interpreteren (zie Job 4:8; 5:3, 8, 17). In 4:6-7 (NBV) gebruikt Elifaz de retorische vraag als stijlmiddel om van Job een bekentenis af te dwingen en hem te laten zeggen dat hij zelf schuldig is aan alle onheil dat hem is overkomen:

⁶ Vertrouw je niet op je ontzag voor God,
geeft je onbesproken levenswandel je geen hoop?
⁷ Ken jij onschuldigen die hij te gronde richtte?
Werden rechtschapenen ooit in het ongeluk gestort?

Elifaz erkent in eerste instantie in 4:6 en ook al in 4:3-4 dat er op de levenswandel van Job niets aan te merken valt – zoals de lezer ook bekend is uit Job 1 en 2 – maar in tweede instantie pakt hij Job juist op dat punt. Want Elifaz bedoelt in 4:7 dat het niet gezegd is dat de rechtvaardigen nooit zullen lijden. Die mogelijkheid bestaat, en die is juist in het geval van Job realiteit geworden. Maar Elifaz wil tegelijk onderstrepen dat een rechtvaardige nooit voortijdig van de aardbodem wordt weggevaagd (vergelijk 4:8-9 voor het lot van de onrechtvaardigen). De ziekte en de rampen die Job hebben getroffen, hebben niet tot zijn dood geleid. Job leeft nog, en daarom kan hij volgens Elifaz hoop hebben op een goede afloop van de tragedie waarin hij de hoofdrol speelt. Met andere woorden: onschuldigen en rechtschapenen kunnen weliswaar door rampen worden getroffen, maar God zal niet toelaten dat zij daaronder zullen bezwijken. Daarom kan alles met Job nog ten beste keren. Het probleem is dat die intentie van Elifaz in de vragende vorm van vers 6-7 onvoldoende tot uitdrukking komt. Als het de bedoeling is dat alles wat in het origineel impliciet is, door zo veel mogelijk lezers moet kunnen worden begrepen, dan is het noodzakelijk de implicaties expliciet te maken en die met een zekere nadruk in de vertaling weer te geven. De BGT-versie van Job 4:6 is vertaald met:

Maar je hoeft niet bang te zijn,
je kunt op God vertrouwen!
Want je hebt altijd eerbied voor god gehad,
je hebt altijd goed geleefd.

En Job 4:7 is getransformeerd in een krachtig statement waarin de impliciete of veronderstelde strekking van de retorische vraag ondubbelzinnig tot uitdrukking komt:

God doodt geen onschuldige mensen,
hij laat eerlijke mensen niet zomaar verdwijnen.
Dat weet je toch, Job!

Daarmee nodigt Elifaz Job uit om nog eens goed na te denken over wat hij zelf zou kunnen hebben bijgedragen tot het onheil dat hem treft. Is hij werkelijk zo onschuldig als hij denkt?

Job 6:5

Job heeft uit de redevoering van Elifaz begrepen dat die meer bezig is met een algemene vergeldingsleer dan dat hij echt begaan is met het lot van zijn vriend. Job erkent dat hij in zijn klacht (zie Job 3) iets te ver is gegaan (6:3). Maar de ellende en het verdriet om alles wat hij verloren heeft, belemmeren hem om zich te beheersen in het spreken.

Om aan zijn vrienden duidelijk te maken dat hij niet anders kon dan het uitschreeuwen van pijn, gebruikt Job in 6:5 (NBV) twee retorische vragen:

Balkt een ezel bij het zien van mals gras,
loeit een os bij zijn voederbak?

De bedoeling van deze retorische vragen wordt pas zichtbaar wanneer men ze interpreteert als een bewering met een ontkenning en ze vervolgens toepast op Jobs situatie. Dan zijn er twee interpretaties mogelijk. Bij de eerste interpretatie is er verband tussen vers 5 en vers 2, tussen het (gebrek aan) voedsel voor de dieren en het lijden van Job. Natuurlijk balkt een in het wild levende ezel niet, als die in de wildernis gras heeft gevonden. En wanneer een os van de boer voor wie hij hard werkt, op tijd voedsel krijgt, zul je hem zeker niet horen loeien. Maar de ezel en de os hebben wel reden tot klagen, wanneer ze honger hebben en niet te eten krijgen. Job verkeert in een vergelijkbare situatie: wat (gebrek aan) voedsel voor de dieren is, is voor Job wat met hem is gebeurd. Wat Job is overkomen, past volgens de traditionele vergeldingsleer op geen enkele manier bij iemand die in alles wat hij doet, rekening houdt met Gods wil. Daarom is het volkomen begrijpelijk dat Job de verantwoordelijkheid voor rampen die hem hebben getroffen, bij God legt.

In de tweede interpretatie is het (gebrek aan) voedsel voor de dieren een metafoor van wat de vrienden Job hebben te zeggen: het balken en loeien van de dieren is een beeld van Jobs protest. Elifaz heeft Job met zijn traditionele theologie geen troost kunnen bieden. In plaats van Job te troosten heeft hij hem alleen maar kunnen ergeren met zijn algemene analyses en zijn zogenaamde goede raad. En Job kan daar alleen maar woedend en vol afschuw op reageren (6:2,7).

In het kader van het BGT-project biedt Job 6:5 een dubbel probleem. Ten eerste: voor de retorische vraag moet een transformatie worden gezocht met de zeggingskracht van het stijlmiddel in de originele tekst. En ten tweede: de vergelijkingspunten van de gebruikte metafoor moeten helder en concreet zijn. Bestaande vertalingen hebben wel aandacht voor de verwerking van de retorische vraag, maar handhaven de metafoor zoals die in het Hebreeuws is. Daardoor is het verband met de context (de klacht van de woedende Job) niet duidelijk. In de BGT wordt de metafoor naar de betekenis vertaald, waarbij de eerste besproken interpretatie gevolgd wordt:

Ik schreeuw het uit van pijn,
zoals een dier schreeuwt van honger.

Voor de lezer is nu duidelijk dat Job zijn situatie vergelijkt met die van dieren wanneer ze honger lijden.

Job 15:2-3

Na een eerste reeks van gesprekken tussen Job en zijn vrienden (Job 4-14), neemt Elifaz opnieuw het woord. Elifaz herhaalt zijn eerder ingenomen standpunt, gebaseerd op de traditionele vergeldingsleer, en spitst dat nu toe op het treurige lot dat de goddeloze in het vooruitzicht heeft. Hij zwijgt over de mogelijkheid dat er nog herstel mogelijk is.

Aan het begin van zijn tweede betoog (15:2-35) valt Elifaz Job aan op de bewering dat hij in wijsheid niet onderdoet voor zijn vrienden (12:2-3; 13:2-3). Volgens Elifaz vergist Job zich daar heel erg in.

Want iemand die echt wijs is, spreekt niet zo onbeheerst als Job heeft gedaan. Dat is wat Elifaz door middel van retorische vragen in 15:2-3 (NBV) wil benadrukken.

- ² Zou een wijs man antwoorden met zo veel onverstand?
Zou hij zijn binnenste vullen met niets dan lucht?
³ Wijst hij terecht met zinloze frasen,
met woorden waarmee niemand gebaat is?

In een normale conversatie nodigt een vraag de hoorder uit om een antwoord te geven. Bij retorische vragen is zo'n antwoord overbodig, omdat de gevraagde informatie zowel bij spreker en hoorder bekend is. Wat Elifaz in 15:2-3 in de vragende vorm tegen Job zegt, kan daarom in de BGT heel goed in mededelende zinnen worden vertaald:

Als je verstandig was, Job,
dan zei je niet zulke domme dingen.
Dan zou je nadenken voordat je iets zei.
Want je woorden zijn totaal zinloos,
ze betekenen helemaal niets.

Vertaalstrategie

Retorische vragen zijn in feite een bijzonder soort mededelingen. In de BGT kunnen ze dan ook het beste als (krachtige) mededeling worden vertaald, tenzij de context voldoende duidelijk maakt hoe de retorische vraag moet worden opgevat. Als dat laatste niet het geval is, kan de vragende vorm de lezers van de BGT op het verkeerde been zetten. Een vraag veronderstelt immers in de gewone conversatie een verzoek om informatie, en die wordt in principe niet gegeven. Bovendien vraagt het stijlmiddel van de retorische vraag bepaalde vaardigheden van de lezer, namelijk om literaire technieken te interpreteren en de impliciete noties in een tekst te onderkennen en expliciet te maken. Een vertaling die toegankelijk wil zijn moet daarvoor de nodige aanknopingspunten bieden.

Geraadpleegde literatuur

- W.A.M. Beuken, 'Eliphaz: One among the Prophets or Ironist Spokesman? The Enigma of Being a Wise Man in One's Own Right (Job 4-5)' in: T. Krüger, M. Oeming, K. Schmid & C. Uehlinger (red.), *Das Buch Hiob und seine Interpretationen. Beiträge zum Hiob-Symposium auf dem Monte Verità vom 14.-19. August 2005* (Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments Band 88), Zürich 2007, 293-313.
- D.J.A. Clines, *Job 1-20*, Word Biblical Commentary Volume 17, Dallas 1989.
- J. Fokkelman, *Het boek Job in vorm*. Een literaire vertaling met toelichtingen, Amsterdam 2009.
- N.C. Habel, *The Book of Job*, The Old Testament Library, Philadelphia 1985.
- W. Haeseryn e.a., *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, band 2, Groningen/Deurne 1997, tweede, geheel herziene druk.
- R. Koops, 'Rhetorical Questions and Implied Meaning in the Book of Job' in: *The Bible Translator* 39 (1988), 415-423.
- C. van Leeuwen, *Amos*, De Prediking van het Oude Testament, Nijkerk 1985.
- E.A. Nida & Ch. R. Taber, *The Theory and Practice of Translation*, Helps for Translators Prepared under the Auspices of the United Bible Societies Volume VIII, Leiden 1982.
- W.D. Reyburn, *A Handbook on the Book of Job*, UBS Handbook Series, New York 1992.
- W. Vogels, *Job*, Belichting van het Bijbelboek, Boxtel 1989.

Dr. J. van Dorp is als oudtestamenticus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.